

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVII-XVIII ст. В ІСТОРИКО-ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ПРАЦЯХ (РАНЬОЇ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ)

Порушені проблеми перервності традиції в ранній радянській історіографії, формування нового образу селянського питання в українській та російській науці того часу.

Ключові слова: соціальна історія, селянське питання, радянська історіографія, українська історіографія.

Подняты проблемы прерывности традиций в ранней советской историографии, формирования нового образа крестьянского вопроса в украинской и российской науке того времени.

Ключевые слова: социальная история, крестьянский вопрос, советская историография, украинская историография.

The article deals with the problem of discontinuity of tradition in early Soviet historiography, analyzes the shaping of the new image of peasant question in Ukrainian and Russian historical science of that time.

Key words: social history, peasant question, Soviet historiography, Ukrainian historiography.

Кінець 20-х – першу половину 40-х років ХХ ст. у вітчизняній історичній науці можна умовно назвати етапом сегрегації, геттизації (гетто мається на увазі не в негативному сенсі), оскільки розходження з провідними тенденціями європейської історіографії, які намітилися після 1917 року, саме в цей час отримали логічне завершення у практично повній ізоляції радянської історичної науки від світового історіографічного простору.

Саме в цей час марксизм, не стільки внаслідок ідейної боротьби, скільки завдяки партійно-державній підтримці, з однієї з багатьох теорій історичного процесу перетворювався на єдино можливу, з обов'язковим її засвоєнням. Так, якщо навчальний план аспірантури при Ніжинській Науково-дослідній кафедрі у 1922 році, коли вона відкрилася, не містив жодного слова про марксизм, то в плані 1929 року підкреслювалося, що аспірант повинен «виконати роботу по засвоєнню марксизму-ленінізму», а також «повинен щороку зробити не менше двох доповідей по питанням марксизму» [16, с. 346]. Саме в цей час, зазначав А. М. Сахаров, змінився й характер дискусій. Якщо в першій половині 1920-х років гостро ідеологічні дискусії перш за все допомагали самовизначитися марксистському напрямку в радянській історичній науці та сприяли ідеологічному та політичному придушенню представників старої дореволюційної науки, а також історичної

школи меншовиків, есерів, неонародників, то на межі 1920-х – 1930-х років оволодіння ленінізмом, особливо в світлі внутрішньопартійної боротьби, було нав'язливою ідеєю майже всіх дискусій [25, с. 142–143]. Більше того, як показав диспут про «Народну волю», в хід якого втрутився сам Й. Сталін, такі форми спілкування вчених усе більше нагадували «судовий процес», скоріш схожий на фарс, ніж на наукову полеміку, зі заздалегідь визначеним вироком та розподілом ролей. Як писав А. Н. Худолєєв, ця дискусія також засвідчила, що для молоді генерации істориків, «приоритетным фактом являлась классовая позиция историка, а не уровень его профессионализма» [27, с. 231, 237–238]. Неможливість відповідати опонентам, особливо, коли ними виявлялися лідери марксистської історичної науки, доволі красномовно демонструє відмова опублікувати лист М. М. Дружиніна до редакції «Правды», який був реакцією на перекручування його думок і звинувачення у статті М. М. Покровського у цій же газеті від 17 березня 1929 р. в апології кріпосників у монографії «Журнал землевладельцев». Завершити цю своєрідну заочну дискусію М. М. Дружинін зміг тільки в 1939 році під час ідеологічної кампанії, розгорнутої вже після смерті його опонента [10, с. 5–105].

Рубіжним роком для вітчизняної історичної науки сучасні історіографи вважають 1929 р., рік першої

всесоюзної конференції істориків-марксистів, якою «...общий с другими странами процесс развития исторического знания в СССР, в частности Украине, ...оказался прерван, был положен конец плюрализму мнений» [26, с. 213–214]. Офіційною домінантою історичної свідомості в цей час стало гіперкритичне ставлення до дореволюційного минулого, в тому числі й до історіографічного, що не могло б відбутися без «зовнішніх» поштовхів, переліку яких у недавніх розвідках приділено достатньо багато уваги [18, с. 545–546; 14, с. 284, 294]. Радянські історики повинні були, керуючись партійними настановами, наочно продемонструвати, що російська історія з найдавніших часів цілком вкладається в марксистську теорію соціально-економічних формацій і що всю її пронизує класова боротьба трудового народу з поневолювачами. Тому пріоритетними напрямками з самого початку стали соціально-економічна історія та історія революційного руху в Росії, які повинні були утворити ідеологічний каркас «нової» історичної науки [11, с. 171]. Акцентуючи увагу на обраних темах, історики-марксистичні в такий спосіб відсували в тінь цілий ряд ключових тем російської історії. Почалося замовчування історії нобілітету. Марксистський режим, за словами американського історика Еббота Глісона, був «изначально не расположен уделять много внимания политической истории победленного класса» [4, с. 10]. Політична історія набувала гротескного характеру, лібералізм піддавався осміянню. Навіть улюблені теми, пов'язані з історією робітничого класу, селянства, революційного руху, як зазначав А. М. Сахаров, так ідеалізувалися, що зазвичай викривлялася сама сутність історичного явища [25, с. 130].

Що ж до українських істориків, то в умовах централізованого планування науково-дослідної роботи перед ними виникла необхідність не тільки тематичної переорієнтації, відмови від дослідження цілого ряду проблем, а й постала задача вписування вітчизняної історії у «своеобразие» російського минулого, відповідно до концепцій, розроблених провідними «офіційними» істориками. Наприклад, фахівці з соціально-економічної історії України, на відміну від дореволюційних істориків без обмовок про місцеву специфіку, цілком взяли на озброєння закріплену в науці зусиллями Б. Д. Грекова [11, с. 172] марксистську концепцію генези і розвитку феодалізму в Росії, згідно з якою основа феодалізму розумілася як поєднання власності феодала або феодалної держави на землю з експлуатацією залежного населення у формі ренти.

Та драматизм ситуації в українській історіографії на цьому етапі, на мою думку, полягав у глибокому розриві з попередньою історіографічною традицією, втраті тяглості, чому сприяв «ідеологічний наступ проти буржуазної ідеології», розпочатий у вересні 1929 року Всеукраїнською нарадою у справах науки [20, с. 17]. Парадоксально, та відбувалося це не без участі

«старих» авторитетних істориків, чії оцінки спадку колишніх колег фактично виводили їх з історіографічного обігу.

Досить яскраво це ілюструє остання історіографічна праця Д. Багалія «Нарис української історіографії за доби феодалізму й доби капіталізму» [2, с. 335–572], де прозвучала зовсім інша, в порівнянні з його «Історіографічним вступом» [1, с. 203–333], характеристика О. Лазаревського, піонера в дослідженні соціальної історії Лівобережної України XVII – XVIII ст. Хоча ця монографія тоді й не була опублікована і не могла безпосередньо вплинути на подальший історіографічний процес, вона, безумовно, відбиває не тільки стрімкі метаморфози писань самого Дмитра Івановича, що в даному разі несуттєво, а й яскраво демонструє їх відповідність тим змінам, що відбулися на межі 1920-1930-х років в українській історіографії. Адже, за спостереженнями В. Кравченка, в цій роботі було враховано «радянську критику», яка «вимагала від Багалія стати на позиції «войовничої» непримиренної боротьби з так званою буржуазною історіографією», що примушувало академіка «постійно перероблювати написані ним тексти, пристосовуючи їх до нових партійних директив» [17, с. 23, 25.].

Отже, достатньо великий персоніологічний розділ про О. Лазаревського, можна вважати цілком репрезентативним для того часу. До того ж Д. Багалій фактично визначив тут не тільки лінії розходження з дореволюційною, а й, полемізуючи з М. Грушевським щодо спадщини «визнаного шефа істориків Лівобережжя» [1, с. 253], і з українською національною історіографією. Писалося це, очевидно, не тільки під впливом критики самого Д. Багалія, а й з огляду на загальну тональність кампанії, розгорнутої проти українських істориків – М. Грушевського, потім О. Гермайзе, «яворщини» [14, с. 293–295] і т. д. У всякому разі в розділах про творчість М. Грушевського, М. Косто-марова доволі відчутна орієнтація на працю М. Рубача 1930 р. «Федералистические теории в истории России («Русская историческая литература в классовом освещении»)», яка широко цитувалася. Тому «Історія України-Руси» М. Грушевського вже не могла задовольнити Д. Багалія саме через побудову її не на класовому, а «на національному стрижню» [2, с. 573.].

Нагадаю, що в 1927 році другий том «Українського археографічного щорічника», редактором якого був М. Грушевський, було присвячено публікації матеріалів родини Лазаревських, яким Археографічна комісія надавала великого значення і які, зрозуміло, і до цього часу не втратили своєї цінності. У цьому ж році до 25 річниці з дня смерті О. Лазаревського в журналі «Україна» з'явилася стаття М. Грушевського [5], де Олександр Матвійович був названий одним з найбільших українських істориків поряд з М. Костомаровим, П. Кулішем, В. Антоновичем, М. Драгомановим, І. Франком. Сам факт оприлюднення цих документів викликав у Д. Багалія застереження, зауваження від-

носно перебільшення значення цих джерел редактором і рекомендації Археографічній комісії серйозно підійти до видання, як передбачалося, ще одного тому «Архіву родини Лазаревських», з врахуванням «марксієвської переорієнтації і джерел, і представників української історіографії» [2, с. 450–451]. Це не означало, що Д. Багалій був цілковито проти видання матеріалів О. Лазаревського. Але, з його погляду, опубліковано було не те. Ці джерела були мало вартісними з точки зору суспільної значущості. Він також не заперечував і проти того, що «сам О. Лазаревський займає видатне місце в українській історіографії» [2, с. 449]. Але ніяк не погоджувався, що М. Грушевський називав його «великим істориком». Не погоджувався він і з висновком М. Грушевського, який «сам стоїть на буржуазному ґрунті», щодо впливу праць О. Лазаревського на поглиблення соціально-економічних досліджень [2, с. 455].

Нещодавно в «Історіографічному вступі», заперечуючи щоправда «характер книжок» історика Гетьманщини як «суто наукових дослідів», Д. Багалій все ж визнавав, що ці «описи» дають «міцні підвалини» і «для майбутнього історика Лівобережжя будуть немов фундаментальне джерело» у дослідженні колонізації, управління, землеволодіння, соціально-економічного життя суспільства [1, с. 254]. Згодом же писалося, що «його праці не могли вплинути на досліди його послідовників, хоча б лише тому, що у нього самого соціально-економічних дослідів майже не було» [2, с. 455]. І тут же всупереч: «книжка його (йдеться про «Малороссийские посполите крестьяне» – Т.Л.) й досі не втратила свого значення і по своїх матеріалах і, навіть, по деяких висновках» [2, с. 467].

Про які висновки йшлося важко сказати. Адже головний з них, щодо генези кріпосного права, Д. Багалієм уже не підтримувався. Якщо в «Історіографічному вступі» концепція О. Лазаревського відносно встановлення кріпацтва внаслідок особливостей соціально-економічного життя Гетьманщини протягом її існування здавалася Д. Багалію новою та вірною [1, с. 253], то на межі 1920–1930 років вона вже «абсолютно не задовольняє, бо тут не сказано, що в Росії кріпацтво з'явилася далеко раніше пол[овини] XVII ст.» [2, с. 467]*. До того ж, претензії до О. Лазаревського «як історика українського селянства і дворянства» висувалися й через те, що він бачив, але «не міг піднятися тут на соціологічну ступінь узагальнення фактів, він бачив тут лише зловживання окремих поміщиків, а не експлуатацію класу, з його системою класових інтересів і класовою боротьбою, що в дійсності і є основою цих взаємовідносин». Отже, «схема утворення кріпацьких відносин», запропонована свого часу О. Лазаревським, тепер здавалася Д. Багалію як «занадто, так би мовити, елемен-

тарна і на сьогоднішній день цілком не задовольняюча, бо не має під собою твердої соціальної бази, не відкриваючи в основному ні ролі української старшини, ні ролі дворянського централізованого уряду» [2, с. 468].

Важко сказати, чому О. Лазаревський був підданий таким суворим звинуваченням, які, до речі, не лунали у Д. Багалія на адресу, скажімо, В. Антоновича. На відміну від останнього, історик Лівобережжя переводився ще й в інший ідеологічний ранжир. В «Історіографічному вступі» Д. Багалій представляв О. Лазаревського як історика, який «у значній мірі був захоплений народницьким рухом» (так само як і його брати, «що стояли дуже близько до Шевченка»), у якого «народницька ідеологія відбилася у всіх дальших його історичних працях», якого, так само як і В. Антоновича, «дворяни поміщики вважали за зрадника їхньої класи» [1, с. 253]. У «Нарисі української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної» народництво О. Лазаревського вже заперечувалося. Погоджуючись з М. Грушевським і повторюючи його слова, Д. Багалій, мабуть, водночас не міг пробачити Олександрові Матвійовичу свободи від політики, скептичного ставлення «до національних українських організацій» (йшлося про Стару громаду – Т.Л.), того, що той «гостро виступав проти національного западу, пережитків національної романтики», «цурався скільки-небудь ясної і наочної ув'язки своїх історичних дослідів з тими громадськими і політичними питаннями і змаганнями, що хвилювали сучасне громадянство» [2, с. 452–453]. В цій останній історіографічній праці Д. Багалія О. Лазаревський вже перетворювався на представника дворянсько-буржуазних українських істориків, «малороса», який «ідеологічно був зв'язаний з дворянством і буржуазією, які підтримували самодержавство». В наукових же студіях він керувався виключно класовими дворянськими інтересами [2, с. 455, 471 та ін.].

Для Д. Багалія було цілком очевидним, що «**першим стимулом** для історичних праць О[лександра] М[атвійовича] було бажання дати **історію «малоросійських» дворянських** (виділено автором – Т.Л.) фамілій, а оскільки вони, як поміщики, спиралися на кріпацьку працю селян, то органічним додатком, але все таки додатком, для цієї історії дворянства в лицях була історія посполитих, але лише в такій мірі, в якій вона була фоном для історії господарства поміщиків-дворян, визиску та експлуатації ними селянства». Д. Багалій уважав також, що в Олександра Матвійовича «склалася помилкова аберація, що, даючи історію панівного дворянського класу і поміщицько-кріпацького господарства, він одночасно, таким робом, дає й історію народу, зокрема історію селянства, в дійсності цього не було» [2, с. 466].

Відрізнялися у Д. Багалія й оцінки доробку «головного історика Гетьманщини» в галузі історії еліти. Якщо в «Історіографічному вступі» він був незадоволений, що О. Лазаревський «**малює «людей старої Малоросії» не з усіх сторін, а**

* Це мені дещо нагадує закиди М. Ломоносова про відсутність у статті Г. А. Полетики матеріалів про московські школи, коли той писав тільки про київські (Див.: [19, с. 28–64]).

майже виключно яко хапунів», не показує «факти про нормальну, звичайну діяльність поміщиків у ролі, скажімо, сільських господарів, промисловців, купців, одно слово, представників торговельного капіталу», не зачіпає «світлич сторін в освітній праці дворянства» [1, с. 254], то в останньому «Нарисі» ці сюжети вже не цікавили. Нарікання лунали за ідеалізацію «українського панства», за визнання «малоросійського дворянства» «майже єдиною силою в суспільстві», за «непринципово широкі» розповіді «про усіх його представників», що пояснювалося класовим дворянським підходом. Книжкам О. Лазаревського, які «своєю методологією далеко не могли задовольнити вимог сучасної української історіографії», не вистачало «найважливішого для пролетарського читача – це оцінки історичних явищ з боку пролетаріату того часу й неможливого селянства» [2, с. 475, 479–480]. При цьому праці послідовників «шефа» – В. Мякотіна та В. Барвінського були просто кваліфіковані як «явно ворожі марксизму» [2, с. 468]. Зауважу, що під роздачу потрапив і М. П. Василенко, стаття якого про П. Полуботка також не відповідала «вимогам сучасної (марксистської) методології», оскільки він як й інші «говорить про класи, але не надає їм основного провідного значення» [2, с. 472].

Отже, на межі 1920-1930-х років народницький напрямок історичної науки та її безумовний лідер у дослідження Лівобережної України набувають нової історіографічної якості. В тому числі й зусиллями Д. Багалія вони вписуються в суперсинкретичний потік української націоналістичної історіографії, що по відношенню до О. Лазаревського кричуще несправедливо. Мимохідь зазначу, що такий різкий історіографічний перелом можна порівняти хіба що з кінцем 1980 – початком 1990 років, тільки без серйозних трагічних наслідків. Українські радянські історики не просто відмовлялися від спадщини попередників. Маркування, виставлене О. Лазаревському та його напрямку, у тих умовах фактично перетворювалося на тавро, що автоматично виводило поза історіографічний обіг, утворюючи прірву та примушуючи шукати нові континуїтети. Я не беруся тут виставляти оцінки українським історикам, тим більше їх засуджувати чи виправдовувати*. Адже в даному разі головне зрозуміти, як під впливом

* У дискусіях про радянську історіографію мені ближчою є позиція тих, хто намагається зрозуміти своїх попередників, історіографічну та життєву трагедію того часу, як, наприклад, А. Б. Каплана, який в дискусії навколо статті Н. Е. Копосова, заперечуючи проти спрощення і говорючи, зокрема, про С. Д. Сказкіна, наполягав на тому, що ніхто не має права засуджувати за те, що історик зміг жити «в тени дракона», адже як можна вимагати від вченого, який був «свідетелем сначала диктата школы Покровского, затем разгрома её его же учениками, террора 1937 г., «охоты за космополитами» и пр., и пр., чтобы он объективно анализировал теологические концепции». Зрозуміло, мовиться не просто про пристосуванців, а про фахівців, для яких, попри все, професійне було на першому плані. І якщо не в своїх текстах, то у викладацькій роботі вони намагалися підтримувати кращі традиції, адже «они лучше других понимали всю чудовищность идеологического воздействия тоталитарного режима и, как могли, спасали от этой напасти своих учеников» [15, с. 72–73].

«зовнішнього» відбувалися трансформації історіографічного образу не тільки історика Гетьманщини, а й піднятої ним проблематики, що в свою чергу впливало й на зміни в структурі селянського питання.

Водночас, не дивлячись на нові методологічні приписи та необхідність працювати в руслі сталінської концепції історії, в російських істориків, на мою думку, такої перервності не відбулося. Попри те, що радянській історіографії, яка вела свій відлік від Жовтневої соціалістичної революції, була чужа сама думка про наукову тяглість, у дійсності ж, протягом ще багатьох десятиліть після революції, поки були живі або мали можливість працювати історики «старої формації», як зазначила А. Л. Ястребицька, «традиція давала о себе знать, сказывааясь в достаточно высоком профессионализме и общей культуре, в работах высокого научного уровня, в частности в области средневековья, далеко не случайно занимавшей долгое время ведущее место в советской исторической науке» [30, с. 70]. Подібні думки висловлювали й інші корифеї російської медієвістики*. А. Я. Гуревич вважав, що російська школа аграрної історії Середньовіччя, яка сформувалася в останній чверті XIX – на початку XX ст. під впливом суспільно-політичного інтересу до проблем селянства, селянської общини, розселення, частково змінюючи свої загальні підходи до проблеми та перебудовуючи дослідницьку методіку, проіснувала до 1950–1960-х років [6, с. 525–526; 8, с. 126]. На жаль, українська історіографія в значній мірі через фізичні втрати була позбавлена такої можливості.

Не випадали з «обойми» російських учених й твори їхніх дореволюційних попередників. Зокрема, М. М. Сафонов, аналізуючи курс лекцій по історії СРСР 1939 року С. Б. Окуня, який знаменував становлення марксистської концепції внутрішньої політики російського уряду початку XIX ст., відзначив опертя історика не тільки на концепції М. М. Покровського та О. Є. Преснякова, що справили значний вплив на розвиток радянської історіографії, а й намагання «использовать всю сумму фактов, накопленных дореволюционными историками различных направлений» [24, с. 18]. Один з трьох, за визначенням С. О. Шмідта, «богатырей российской науки истории в XIX в.», В. Й. Ключевський, «оставался неизменно популярным на протяжении и почти всего следующего XX столетия» [29, с. 305]. Сучасний російський соціолог та історик Б. Кагарлицький узагалі вважає, що після розгрому «школи Покровського» в 1930-х роках радянська історична наука в основному повернулася до традиційних концепцій дослідників

* А. Я. Гуревич, Ю. Л. Безмертний, О. П. Каждан у своїх «автобіографічних» статтях підкресливали це, зокрема, щодо професорів кафедри середніх віків Московського університету та відповідного сектору Інституту історії АН СРСР М. П. Граціанського, Е. О. Космінського, О. Й. Неусихіна, С. Д. Сказкіна, В. В. Стоклицької-Терешкович та ін., які навіть у «бесчеловечных условиях оставались людьми, которые находили в себе силы продолжать честно заниматься наукой и сохранять высокий профессионализм» [7, с. 467; 3, с. 35; 21, с. 351–352; 13, с. 37]

XIX ст., лише прикрасивши їх цитатами з Маркса, Леніна, Сталіна. Крах же радянської системи *«позволил благополучно убрать все эти цитаты из учебников и академических монографий, ничего не меняя по существу»* [12, с. 11]. Зрозуміло, не все так просто.

Збереження тяглості спостерігаємо й у «Русской историографии» М. Л. Рубінштейна, яка й до цього часу утримує статус одного з найбільш фундаментальних історико-історіографічних досліджень. Книжка була опублікована в 1941 році і стала першим загальним курсом російської історіографії, підготовленим у післяжовтневий період [28, с. 700]. Тут було представлено творчість видатних російських істориків – В. М. Татищева, Г. Ф. Міллера, М. М. Карамзіна, К. Д. Кавеліна, С. М. Соловійова, В. Й. Ключевського, П. М. Мілюкова, П. Б. Струве, Г. В. Плеханова, М. О. Рожкова та багатьох інших. Не дивлячись на ризик критику, що розгорнулася вже наприкінці 1940-х років, особливо під час кампанії *«по борьбе с космополитизмом»* [28, с. 701], історіографічна концепція М. Л. Рубінштейна в цілому закріпилася в радянській історичній науці та знайшла відображення в інших історико-історіографічних творах, у тому числі й українських авторів.

Не звертаючи уваги на зауваження щодо дрібнобуржуазного або буржуазного характеру того чи іншого історіографічного напрямку, на відхід від марксизму того чи іншого історика, на висновки про методологічну обмеженість, безсилля *«дать новый синтез на основе нового исторического материала»* [22, с. 513], у цій титанічній праці знайшлося місце й аналізу досліджень з ключового для соціальної історії Росії імперського періоду селянського питання, в тому числі й у територіальному вимірі.

У зв'язку з чим варто виділити ряд моментів:

1) питання соціально-економічної історії вперше отримали розробку в рамках *«народницької історіографії»*, були продовжені *«буржуазними»* істориками, зокрема, *«ліберально-народницького»* напрямку, *«буржуазного економізму»*, *«економічного матеріалізму»*, який не ототожнювався з марксизмом, *«легального марксизму»* [22, с. 389, 496, 508, 512];

2) було доволі ґрунтовно проаналізовано концепції соціально-економічної історії найбільш яскравих виразників вказаних напрямків;

3) оскільки проблемно-історіографічний принцип не був домінуючим, елементи селянського питання «розчинилися» при характеристиці специфіки тої чи іншої течії, напрямку, школи;

4) в історичному розрізі до селянства та його історії найбільш повернутою виявлялася соціальна проблематика народництва. Це в першу чергу історія форм селянського життя, побуту, селянського законодавства, *селянського питання* (виділено мною – Т. Л.) [22, с. 403];

5) в центрі історії селянства у народників стоїть концепт сільської общини, а не класової боротьби [22, с. 404];

6) праці В. І. Семевського та його школи з історії селянства *«до сих пор сохраняют крупнейшее место в*

историографии вопроса» [22, с. 405]. Тобто, так само, як й історики попереднього періоду, М. Л. Рубінштейн починав з В. І. Семевського;

7) В. І. Семевський відірвав селянське питання від загального соціально-економічного розвитку Росії, в історії соціального розвитку для нього, як для історика-народника, центральним було питання селянське, а не питання про рушійні сили [22, с. 407–408];

8) у В. І. Семевського, на думку М. Л. Рубінштейна, селянське питання виявлялося *«идеологической проблемой, развивающейся своим, самостоятельным ходом»*. Він вивчав селянське питання як історію ідеї визволення селян. Не згадуючи В. Й. Ключевського, М. Л. Рубінштейн фактично повторив його оцінки [22, с. 408];

9) лінія історіографічної еволюції проблеми проводилася М. Л. Рубінштейном від В. І. Семевського до його учениці І. І. Ігнатович, яка, на відміну від вчителя, відмовилася від *«общей постановки крестьянского вопроса»* і в своїх працях перейшла до історії селянства та історії селянських рухів, що береться також *«в её конкретных проявлениях, в непосредственном изучении социальных отношений, социального движения»* [22, с. 509];

10) український історіографічний матеріал не потрапив в поле зору М. Л. Рубінштейна. Спеціальний розділ, присвячений М. Костомарову, стосувався переважно вивчення ним російської історії.

Отже, цей аналіз не тільки підсумовував, а й визначав нові пріоритети. Головне, – вивчення ідеологічного аспекту селянського питання починалося з В. І. Семевського. Повнота його праць, як вважав М. Л. Рубінштейн, у значній мірі звільняє історика від *«повторения проделанной автором (В. И. Семевским – Т.Л.) работы, от обращения к использованным им источникам»*. Тобто, радянським історикам залишалося тільки поставити проблему в контекст класової боротьби, а аналіз позицій авторів вже введених в обіг проектів розв'язання селянської справи провести з класових позицій і того практичного змісту, який у них вкладався. Історію ж ідеї необхідно було розглядати під кутом зору суспільного руху [22, с. 408]. Заперечуючи проти обмеження В. І. Семевським селянського питання проблемою емансипації, М. Л. Рубінштейн сам фактично «розчиняв» його в історії селянства та історії суспільної думки, де пріоритет був на боці історії соціальних рухів. Треба, сказати, що такий підхід, враховуючи вже зазначений вплив даного твору на подальшу історіографічну ситуацію, і спрямував дослідницьку увагу до вказаних напрямків.

Українські історики на цьому етапі історіографічних праць не писали. Як зазначав В. Сарбей, ні Інститут історії, створений у 1931 році у складі Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських науководослідних інститутів (ВУАМЛІН), ні Інститут історії України, який започатковано в 1936 році у системі АН УРСР, не займалися спеціальною дослідницькою роботою в галузі історіографії. Основні зусилля цих

установ були спрямовані на підготовку узагальнюючих праць з історії Української РСР [23, с. 124], до чого підштовхувала і відмова від концепції М. Грушевського, і необхідність вписування української історії в загальнодержавний контекст.

Тому, як виглядало історіографічне сприйняття доробку попередників українськими радянськими фахівцями з соціально-економічної історії, можна

увявити, читаючи історіографічний вступ до монографії І. Гуржія [9], яка, разом з роботами Т. Журавльової, О. Пономарьова, Є. Черкаської, І. Шульги, знаменувала відновлення досліджень соціально-економічної історії дореформеної доби, але вже на наступному історіографічному етапі, який можна окреслити серединою 1940 – серединою 1950-х років

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. І. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] / Д. Багалій // Д. І. Багалій. Вибрані праці: у 6 т. – Т. 2 : Джерелознавство та історіографія історії України. – Х. : Золоті сторінки, 2001. – С. 203–333.
2. Багалій Д. І. Нарис української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної / Д. Багалій // Багалій Д. І. Вибрані праці: у 6 т. – Х. : Золоті сторінки, 2001. – Т. 2. – С. 335–572.
3. Бессмертный Ю. Август 1991 года глазами московского историка. Судьбы медиевистики в советскую эпоху / Ю. Бессмертный // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю. Л. Бессмертного: в 2 кн. – М., 2003. – Кн. 1. – С. 29–55.
4. Глисон Э. Великие реформы в послевоенной историографии / Э. Глисон // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник / [под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Э. Эклофа, Дж. Бушнелла]. – М., 1992. – С. 8–23.
5. Грушевський М. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження. В двадцять п'ять роковини смерті Ол. М. Лазаревського / М. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 4 (23). – С. 3–17.
6. Гуревич А. Я. Историческая наука и научное мифотворчество (Критические заметки) / А. Гуревич // Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. – М. : РГГУ, 2005. – С. 523–550.
7. Гуревич А. Я. «Путь прямой, как Невский проспект», или Исповедь историка / А. Гуревич // Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. – М. : РГГУ, 2005. – С. 456–494;
8. Гуревич А. Я. Позиция венаходимости / А. Гуревич // Одиссей. Человек в истории. 2005. – М., 2005. – С. 122–130.
9. Гуржій І. О.. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. / І. Гуржій. – К. : Держ. вид-во політ. літ., 1954. – 451 с.
10. Дружинин Н. М. Избранные труды. Социально-экономическая история России / Н. Дмитриев. – М. : Наука, 1987. – 423 с.
11. Иллерицкая Н. В. Становление советской историографической традиции: наука, не обретшая лица / Н. Иллерицкая // Советская историография / Под ред. Ю. Н. Афанасьева – М. : РГГУ, 1996. – С. 162–190.
12. Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миросистема / Б. Кагарлицкий. – М. : Ультра. Культура, 2004. – 528 с.
13. Каждан А. Трудный путь в Византию / А. Каждан // Одиссей. Человек в истории. 1992. – М., 1994. – С. 35–50.
14. Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій / Я. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
15. Каплан А. Б. У времени в плену / А. Каплан // Одиссей. Человек в истории. 1992. – М., 1994. – С. 72–73.
16. Коваленко О. Розгром Ніжинської історичної школи / О. Коваленко, А. Острянюк // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В. А. Смолія. У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 341–352.
17. Кравченко В. В. Передмова / В. Кравченко // Д. І. Багалій. Вибрані праці: у 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х. : Золоті сторінки, 2001. – С. 5–28.
18. Краткая хроника событий // Советская историография / Под ред. Ю. Н. Афанасьева – М. : РГГУ, 1996. – С. 545–546.
19. Литвинова Т. Ф. Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII века / Т. Литвинова // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – 2001. – Вип. 2. – С. 28–64.
20. Лось Ф. Є. Основні етапи розвитку радянської історичної науки на Україні / Ф. Лось, В. Сарбей // УІЖ. – 1968. – № 1. – С. 14–27.
21. «Начать с начала...» Интервью Ю. Л. Бессмертного Н. Е. Копосову (20 сентября 1991 года) // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю. Л. Бессмертного: В 2 кн. – М., 2003. – Кн. 2. – С. 335–370.
22. Рубинштейн Н. Л. Русская историография / Н. Рубинштейн. – М. : Госполитиздат, 1941. – 659 с.
23. Сарбей В. Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади / В. Сарбей // УІЖ. – 1987. – № 12. – С. 122–134.
24. Сафонов М. М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XIX вв. / М. Сафонов. – Л. : Наука, 1988. – 249 с.
25. Сахаров А. Н. Дискуссии в советской историографии: убитая душа науки / А. Сахаров // Советская историография / Под ред. Ю. Н. Афанасьева. – М. : РГГУ, 1996. – С. 124–161.
26. Таран Л. В. Новые тенденции в мировой и украинской историографии / Л. Таран // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2004. – № 13. – С. 211–231.
27. Худолеев А. Н. Дискуссия о «народной воле» на рубеже 1920–30-х годов в отечественной историографии / А. Худолеев // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2008. – С. 231, 217–238.
28. Цамутали А. Н. Рубинштейн Николай Леонидович / А. Цамутали // Историки России. Биографии / Сост., ответ. ред. А. А. Чернобаев. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 697–704.
29. Шмидт С. О. Ключевский и культура России / С. Шмидт // Шмидт С. О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – М., 1997. – С. 305–314.
30. Ястребицкая А. Л. Историография и история культуры / А. Ястребицкая // Одиссей. Человек в истории. 1992. – М., 1994. – С. 69–71.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; к.і.н., доцент **Є. Г. Сінкевич**

© Т. Ф. Литвинова, 2010

Стаття надійшла до редакції 21.09.2010